

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38

Haziran 2015 June 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE AZERBAIJAN AZERBAIJAN: ACCORDING TO THE ISLAMIC GEOGRAPHERS

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU*

Öz

Makalede, İslâm coğrafyacılarına göre Azerbaycan bölgesinin ve şehirlerinin Selçuklu (Türkmen) akınları öncesi 9-10. asırlar arasındaki siyasi, sosyo-kültürel, ticarî ve dinî durumu anlatılmaya çalışılacaktır. Azerbaycan ismi ve nereden geldiği ile Eskiçağ'da bölgenin siyasi durumu kısaca izah edildikten sonra İslâm coğrafyacılarına göre Sâsânî ve İslâm devletleri zamanındaki durum ve bölgenin önemli idare merkezleri hakkında bilgi verilecektir. Bu arada bölgenin özellikle üç önemli şehri Erdebil, Merağa ve Tebriz'e ait İslâm coğrafyacıları tarafından verilen bilgiler işlenecek ve tahlil edilmeye çalışılacaktır. Böylece Selçuklular çağında Anadolu'ya sürdürülen Türkmen göçünde köprü vazifesi gören ve Selçuklu ile İlhanlı devirlerinde Türkleşen Azerbaycan coğrafyasının ve bölgede bulunan şehirlerin 9 ve 10. asırlardaki durumu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm coğrafyacıları, Azerbaycan, Erdebil, Merağa, Tebriz.

Abstract

In the article, the region of Azerbaijan and its political, socio-cultural, commercial and religious status will be explained according to Islam geographers (9-10. century) before the influx of Seljuk (Turkomans). After explaining the name of Azerbaijan in ancient times and where it came from, the status of region at Sassanid and Islamic era will be given. Then information about important administrative centers in the state and the region will be described. Meanwhile, information about the region's three major city (Ardabil, Maragha and Tabriz) -provided by the Muslim geographers- will be processed and will be analyzed. Thus, the situation in the 9th and 10th centuries of Azerbaijan that took the bridge of Turkmen migration to Anatolia at Seljuk and Ilkhanid period will tried to reveal.

Keywords: Islam geographers, Azerbaijan, Ardabil, Maragha, Tabriz.

Giriş

Selçuklu Akınlarına Kadar Azerbaycan'ın Kısa Tarihçesi

İran'ın kuzey batı vilayetlerini ihtiva eden Azerbaycan, etnoğrafya bakımından "Azerbaycan lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi" manasına hâizdir. Bugün İran İslâm Cumhuriyeti topraklarında kalan Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü 104.000 km² ve müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (Kuzey Azerbaycan) ise 94.137 km²'dir (Togan, 1979: 91). Anadolu ve Kafkasya dağ sistemleri arasında bir geçiş alanı meydana getiren ve dağlık bir bölge olan Azerbaycan coğrafyasının Aras Nehri sınır olmak üzere güney ve kuzey olarak ikiye bölünmesi, 19. asrın hadisesi olup Türkmençay (1828) ve Edirne (1829) antlaşmaları ile meydana gelmiştir (Buniyatov, 1991: 317).

Azerbaycan kelimesi, M. Ö. 331 yılındaki Gaugamela muharebesinden sonra Makedon Kralı Büyük İskender'in hizmetine giren İranlı satrap (vâli) Atropates'in adından gelmektedir (Buniyatov 1991: 318). Atropates, İskender'in ölümünden sonra müstakil bir yönetim oluşturmuş ve bu devlete de "Atropates'in Ülkesi" anlamında Grekçe *Atropatane* adı verilmiştir (Buniyatov 1991: 318). Sonraları bu kelime bir takım değişiklikler göstererek Azerbaycan'a dönüşmüştür (Yeşilot, 2010: 1).

Azerbaycan'da Paleolitik devre ait ilk iskan izleri, Urmiye Gölü'nün kuzeyinde ve Neolitik çağa ait yerleşmelere de yine aynı gölün güney ve batısında rastlanmaktadır (Buniyatov 1991: 318). Eski (antik) çağa gelindiğinde ise Azerbaycan'da (Urmiye Gölü'nün güney ve güney batısı) kurulduğu bilinen ilk devlet olan Manna [Mana] Krallığı, M. Ö. 800 yıllarında Urartular tarafından yıkılmıştır (Buniyatov, 1991: 318).

M. Ö. 7. yüzyılda atlı akıncılar olan İskitler (Sakalar), Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan ve İran'a daha genel bir tanımlamayla ise Önasya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlamıştır (Durmuş, 1993: 64-65). Aynı zamanda Türklerin Azerbaycan'a ilk girişleri olarak da yorumlanabilecek bu geniş istila hareketini, merhum Togan M. Ö. 665-615 aralığına

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi.

yerleştirmektedir (Togan, 1981: 92). Ön Asya dünyasına atlı göçebelerin bu akınları neticesinde tabii olarak Urartuların Azerbaycan tarafındaki eyaleti de parçalanmıştır. Med ve onları takiben Pers hâkimiyetlerinin ardından, bölge merkezli ikinci müstakil devlet olan, eski Ahamenit ve İskender satrapı Atropates (Wiesehöfer, 2003: 162) tarafından kurulan Atropatene Krallığı ise M. Ö. 220 yılında Selefkî hükümdarı III. Antiokhos tarafından tâbi devlet haline getirilmiştir (Yeşilot, 2010: 1). M. S. 227 yılında göçebe ve Asyalı olduğu düşünülen Partların hâkimiyetinden sonra kurulan Sâsâniler çağında Azerbaycan, başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirilmiştir (Buniatov 1991: 319). Hatta İslâm fetihleri başladığında Erdebil'de Sâsânilere bağlı merzuban (sınır korucuyu-sınır muhafızı- bir tür askerî vali) oturuyordu (Togan, 1979: 95). Zira bölge zaman zaman Gürcü akınlarına maruz kalıyordu (Brosset, 2003: 187).

İslâm öncesi ve ilk İslâm fetihleri devrinde Azerbaycan'ın siyasi ve dinî merkezi olması sebebiyle Erdebil'in bölgedeki bu üstün konumu (Chehabi, 1997: 236), 10. asrın ikinci yarısından itibaren Tebriz lehine değişmeye başlamakla birlikte 11. yüzyıla kadar -aslında Selçuklu ve onları takiben İlhanlı devrine kadar devam edecektir. Erdebil'in yerini ise Selçuklu ve İlhanlı çağıyla birlikte Tebriz şehri alacak ve Tebriz, artan ticarî değeriyle birlikte Azerbaycan'ın başat şehri konumuna yükselecektir.

Geç Sâsâni çağında Zerdüşt dininin önemli bir belirtisi olan ateş tapınaklarından biri de yine Azerbaycan bölgesinde tespit edilmiştir. Alman kazıcılar tarafından bulunan bu yapı, Taht-ı Süleyman kompleksinde yer almaktadır (Wiesehöfer, 2003: 233). 6. ve 7. asırlarda ise Bizans-Sâsâni savaşlarına sahne olan ve birkaç defa el değiştiren Azerbaycan, Hz. Ömer (634-644) devrinde İslâm toprağı haline getirilmiştir. Hz. Osman (644-656) ise Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine asker yerleştirmiş ve İslâmiyet'in yayılması için çaba sarfetmiştir (Yeşilot, 2010: 2). Emeviler (661-750) çağında askeri harekât için üs olarak kullanılan Azerbaycan, Abbasiler (750-1258) devrinde bazı isyanlara sahne olmuştur (Buniatov 1991: 319). İslâm fetihleriyle birlikte Azerbaycan bölgesinde ticaret artmış, şehirler gelişerek zenginleşmiş ve bölgeye Arap nüfus getirilmiştir. Bölgeye Arapların iskanını, 9. asırda yaşamış tarihçi ve nesep âlimi Belâzurî şöyle tasvir etmektedir: "*Araplar Azerbaycan'a indiklerinde Kûfe ile Basra'dan ve Şam'dan kendi kabilelerini buraya naklettiler. Bunlardan her kabile kendileri için toprak edindiler. Bazıları Acemlerden toprak satın aldı. Köyler de korumaları için Müslümanlara verildi. Buraların halkı da Müslümanların çiftçileri oldu* (el-Belâzurî, 2013: 376)."

Abbasi Devleti'nin bölgedeki hakimiyetinin zayıflamasından sonra Azerbaycan coğrafyasında mahalli hanedanlar (Sâcoğulları, Revvâdiler, Şeddâdiler vs.) kurulmuş ve bunlar 11. yüzyılda 1018 yılında Çağrı Bey (Turan, 2002: 14) ve ardından Tuğrul Bey (1040-1063) önderliğinde Selçuklu (Oğuz) akınlarına kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çağrı Bey'in akını sırasında, Gazne hükümdarı Sultan Mahmud tarafından 1006 yılından önce karışıklık çıkardıkları için Horasan'dan çıkarılarak Azerbaycan'a gönderilen bir kısım Türkmen de ona iltihak etmişti (Köymen 2000: 107-108). Sultan Tuğrul da 1062 yılında Azerbaycan ve Erran'a gelerek buraları yeniden kendisine tâbî kılmış ve özellikle sürdürülen Anadolu harekâtını incelemiş ve denetlemiştir (Sevim, 2000: 57).

Müteakiben Sultan Alparslan (1063-1073) ve Melikşah (1072-1092) devirleriyle birlikte bölgede tam olarak Selçuklu hâkimiyeti tesis edilmiştir. Bu arada Azerbaycan, uzun bir süre büyük Türk göçünü Anadolu'ya sevk eden bir köprü vazifesi görmüştü. Bu bağlamda özellikle 1080 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya yapılan çok büyük Türk nüfus hareketi kayda değerdir (Turan, 2002: 37, 56).

Neticede 11. yüzyıldan itibaren Oğuzlar (Türkmenler), Azerbaycan bölgesinde yurt tutmuşlar ve bölgenin kuvvetle Türkleşmesini başlatmışlardır. Bu süreç, İlhanlı çağında yani Moğol istilası neticesindeki yoğun Türkmen göçü ile kuvvetlenecek ve Azerbaycan daha o çağda bir Türk ülkesi halini alacaktır (Sümer, 1957: 429-431).

9-10. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan Bölgesi ve Şehirler

Coğrafya kitapları, özellikle tarihçiler arasında ilk elden kaynaklar arasında gösterilmekte olup bu kitaplarda yer alan bilgilerin çoğu bizzat yazarları tarafından doğrulanan bilgilerdir. Kaynak olma özelliklerinin dışında içerikleri (tarihî ve coğrafî, ekonomik, kültürel, antropolojik, filolojik vs. bilgiler) bakımından da zengin eserlerdir (Ağarı 2008: 11). Biz de bu çalışmamızda, 9-10. yüzyıllar arasında yazılmış İslâm coğrafyacılarının eserlerinde yer alan Azerbaycan bölgesi ile ilgili bilgileri aktarmaya ve tahlil etmeye çalışacağız.

Öncelikle Azerbaycan bölgesinin İstahrî vb. İslâm coğrafyacıları tarafından genelde Ermeniyeye ve Er Ran bölgeleriyle birlikte tek kısım içinde ve Rum (Bizans)'a sınır (uc) bölgesi olarak anlatıldığını belirtmekte fayda vardır (Ağarı, 2007: 187). Yine İbn Rüsteh gibi İslâm coğrafyacılarına göre ise "*yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebüsü*" kapsamında (yedi iklim teorisi bağlamında) Azerbaycan bölgesi, Ermenistan ile birlikte genelde beşinci iklimde gösterilmiştir. Ancak Makdisî, Merâğa, Zencan ve Erdebil şehirlerini dördüncü iklimde vermiştir (Ağarı, 2006: 195-202, 213).

A) Belâzurî ve Ya'kubî'ye Göre Azerbaycan ve İlk İslâm Fetihleri

Azerbaycan, Hz. Ömer (634-644) devrinde Huzeyfe b. el Yeman vasıtasıyla fethedilmiştir. İslâm topraklarına katıldığında Azerbaycan'ın en önemli şehri Erdebil olup şehirde oturan Sâsânilere ait merzuban (askerî vali), bölgenin vergilerini toplamaktaydı. Hz. Ömer'in Kûfe Valisi el Muğire b. Şu'be'den direktifleri alan Huzeyfe, Azerbaycan'ın merkez şehri olan Erdebil'e geldiğinde şehrin merzubanı ile karşılaşmış, iki ordu arasındaki şiddetli bir savaş vuku bulmuştu. Sonunda Merzuban, bütün Azerbaycan halkı adına 800.000 dirhem vergi ödemeleri, ateşgede mabetlerinin yakılmaması vs. şartlarla Huzeyfe ile anlaşmıştır. Bir müddet sonra Hz. Ömer, Huzeyfe'yi valilikten azledip yerine Utbe'yi Azerbaycan'a vali tayin etmiştir (el-Belâzurî, 2013: 373).

Hz. Osman (644-656) devrinde Utbe azledilip Azerbaycan valiliğine el Velid b. Ukbe atandı. Yeni vali, bölge halkının antlaşmayı bozması üzerine H. 25 (645/646) tarihinde baskınlar yaparak ganimet ve esir alınca Azerbaycan bölgesi halkı barış istemiş ve el Velid de kendileriyle Huzeyfe'nin barış şartlarına göre tekrar antlaşmıştır (el-Belâzurî, 2013: 374). Bir süre sonra Sa'id b. el Âsi bölgeye vali olmuş ve Hz. Ali (656-661) devrinde ise el Eş'as Azerbaycan valisi yapılmıştır. El Eş'as Azerbaycan'a gelince halkın çoğunun Müslüman olduklarını ve Kuran okuduklarını görmüş, Araplardan bir zümreyi Erdebil'e yerleştirmiş ve burayı şehir haline getirip cami yaptırmıştır (el-Belâzurî, 2013: 375).

Emevi Devleti'nin (661-750) yıkılışına müeakip kurulan Abbasi Devleti'nde ilk halife olan Ebu'l Abbas (750-754) devrinde Rum (Bizans)'a sınır (uc-sugur) olan Cezire, Ermeniyeye ve Azerbaycan eyaletleri tek bir yönetim (valilik) altında birleştirilmiştir. Tabii bu yapı, bir süre sonra Halife Ebu Ca'fer el Mansûr (754-775) tarafından Cezire ve Ermeniyeye bölgesine ayrı ayrı vali ataması yapılmak suretiyle bozulacaktır (Bonner, 1994: 18).

Abbasi çağında İran ve Azerbaycan coğrafyasında zaman zaman Arap fetihlerine ve hâkimiyetine karşı olmak üzere ayrılıkçı hareketler ve bazı bâtil mezhepler ortaya çıkmıştır. Bunlardan en önemlisi Azerbaycan bölgesinde Erdebil merkezli ortaya çıkan ve IX. yüzyıla damgasını vuran Babek liderliğindeki [bâtil] Hurremiye Mezhebi'dir. 816 yılında Babek'in başlattığı isyan yayılarak hilafeti tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Halife Mutasım (833-842) ünlü Türk asıllı kumandanı Afşin'i Azerbaycan, Ermeniyeye ve Cibal bölgelerinin umumi valisi tayin ederek isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Bir takım uğraşlardan sonra neticede Afşin, 837/838 yılında isyanı kökünden kazıyarak Babek'i tutuklamıştır (Çelik, 2006: 95-106).

Abbasi halifeleri zaman zaman güvendikleri Türk komutanlarını eski Sâsânî coğrafyasında çıkan isyanları bastırmak üzere görevlendirmişlerdir. Bu bağlamda Abbasi Halifesi Mütevekkil (847-861), Azerbaycan bölgesinde Muhammed b. Buays tarafından çıkarılan isyanı bastırmak için 848 yılında Türk komutan Boğa es Sağır'ı bölgeye göndermiştir. Boğa, Merend'e varıp isyankâr Muhammed b. Buays'ı yakalayarak Halife'ye teslim etmiştir (Ağır-Şen, 2012: 15).

Babek isyanı, Azerbaycan bölgesinde Arap hâkimiyetini ve gücünü sadece belirli bir süre sarsmış, isyanın ardından bir süre sonra Bağdat Abbasi halifelerinin bölgedeki baskısı ve otoritesi genelde Türk komutanları vasıtasıyla tekrar tesis edilmiştir. Abbasi Halifesi Mutemid (870-892) ise 892 yılında Sacoğullarından Muhammed b. Ebi'l Sac'ı Azerbaycan ve Ermeniyeye Valisi olarak atamıştır. Zira Muhammed'in ataları Afşin komutasında Babek isyanını bastıran Abbasi ordusunda yer almış ve sonraları da sivrilerek halifelerin hizmetine girmişlerdi. Muhammed, vali tayin edildikten sonra ilk iş olarak Merağa'yı işgal eden Abdullah b. el Hasan el Hamdanî'nin üzerine giderek onu mağlup etmiş ve Merağa'yı valiliğinin baş şehri yapmıştır (Madelung, 1975: 228).

el-Belâzurî (ö. 892), Fütûhu'l Büldân adlı eserinde Azerbaycan şehirleri hakkında şunları zikretmektedir: *"el-Merâğa, Akrahruz adını taşırdı. İrminiyye ve Azerbaycan valisi Meroan, buraya yakın bir yerde orduğâh kurdu. Orada pek çok gübre vardı. Meroan ile adamlarının hayvanları orada ağnaniyordu. Bu sebeple halk buraya yalnızca "el-Merâğa (hayvanların ağnadiğı [yatıp yuvarlandığı] yer)" demeye başladı. Meroan burada binalar yaptırdı ve böylece imar faaliyetleri başladı. Sonraları el-Merâğa, Mü'minlerin Emiri er-Reşid'in kızlarının oldu. Yine [Abbasi Halifesi 786-809] er-Reşid zamanında Azerbaycan valisi Huzeyme, buranın surunu yaptırdı ve burayı tahkim etti. Şehir halini alan Merâğa'ya pek çok asker yerleştirdi. Merend'e gelince burası küçük bir köy idi. Daha sonra kale ve saraylar yapıldı. Bir isyan üzerine Halife el-Mütevekkil'in [847-861] azadlısı [Türk komutan] Boğa es Sâğır, Merend'in sarayını ve duvarını yıktırdı. Urmiye ise eski bir şehirdir. Mecusiler, kurucuları Zerdüş'ün bu şehirden olduğunu iddia ederler. Tebriz'e gelince er-Revvad el-Ezdî buraya indi. Daha sonra el-Vecnâ b. er-Revvad da buraya yerleşti. O ve kardeşleri şehre bina yaptı. Burayı kale haline getirdi. Kendisi ile birlikte halk da buraya yerleşmiştir (el-Belâzurî, 2013: 376-377)".*

Muhtemelen 905 tarihinde vefat eden İslâm coğrafyacılarından Ya'kubî, Kitâbu'l-Buldân adlı eserinde Azerbaycan bölgesi ile ilgili şunları söylemektedir: *"Azerbaycan'a gitmek isteyen kişi Zencan'dan*

çıktıktan sonra dört merhalelik bir yürüyüşle Erdebil'e varır. Burası karşısına çıkan ilk Azerbaycan şehridir. Erdebil'den Azerbaycan köylerinden Berzend'e yürüyerek üç günlük mesafedir. Berzend'den Azerbaycan köylerinden sırasıyla Versan, Beylekan ve Merağa şehirlerine varılır. Burası Azerbaycan'ın en yüksek şehridir. Azerbaycan'ın Erdebil, Berzend, Versan, Berze'a, Şiz, Serât, Merend, Tebriz, Meyânic, Urmiye, Huvey ve Selamas yerleşimleri vardır. Azerbaycan'ın şehir ve kasabaları Azerî ve Câvidânîlerden karışıktır. Bunlar Ba'bek'in bulunduğu Bezze şehrinin halkıydılar. Fethedildikten sonra buraya Araplar yerleştiler. [Halife] Osman b. Affân zamanında Muğîre b. Şu'be Sakafi tarafından 642/643'de fethedildi. Haracı dört milyon dirhemdir ve bir sene artmakta, diğer sene azalmaktadır (Ya'kubi, 2002: 53-54) ”.

B) İbn Hurdazbih, Mesudî, İstahrî ve Hudûdü'l-Âlem'e Göre Azerbaycan Bölgesi ve Şehirler

Erken dönem İslâm coğrafyacılarından olan İbn Hurdazbih (ö. 912/913), el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde yol güzergâhlarını vermiş ve –bazı küçük şehirler (Merend, Meyânic, Selâmâs, Versân, Sellek, Serât vs. dışında- Azerbaycan şehirleri olarak Merâğa, Erdebil ve Tebriz'i zikretmiştir. Ayrıca Zerdüşterin yeri olarak Urmiye bahsedilmiş ve yine Azerbaycan bölgesinde “ateşevi” olması hasebiyle eski İran (Sâsâni) krallarının bölgeyi ziyaret ettikleri belirtilmiştir (İbn Hurdazbih, 2008: 103-104).

956 yılında vefat eden İslâm tarih ve coğrafyacı Mesudî, Murûc ez-Zehab adlı eserinde Azerbaycan topraklarına İbni Usvâr ed-Deylemî'nin hâkim olduğunu ve Azerbaycan coğrafyasında Mecûsîlerin kutsal saydıkları ateş tapınaklarının çok sayıda bulunduğunu belirtmektedir (Mesudî, 2011: 174, 320).

Muhtemelen 957 yılında vefat eden İstahrî, Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik adlı eserinde Azerbaycan'ı Ermeniyeye ve er-Ran bölgeleriyle bir tasnif ederek şu bilgileri vermiştir: “...Âzerbaycân'a gelince, buranın en büyük şehri Erdebil'dir. Ordu durağı ve dârü'l-imâre (beylik konağı) buradadır. Şehir, üç kapısı bulunan bir hisar ile çevrilmiştir. Şehrin binâlarının çoğu çamurdandır (kerpiçtendir). Eşya fiyatları ucuzdur. Erdebil'den sonra büyüklük itibarıyla Merağa gelir. Eskiden beylik konağı burada idi. Bahçeleri ve ekinleri çoktur. Etrafındaki hisarı, İbn Ebi's-Sâc yıktırıştır. Merağa'dan sonra Urumiye gelir. Meyânic, Hunec, Ucen, Huvey, Selamas, Merend, Tebriz, Berzend, Versan ve Mukan ise büyüklük bakımından birbirlerine yakın küçük şehirlerdir (Yörükân, 2013: 280-281).”

982/983 yılında yazılan Hudûdü'l-Âlem adlı coğrafya eserine göre Âzerbâdgân [Azerbaycan], Ermeniyeye ve Arrân eyaletlerine bitişik olup bu bölgelerin kırsal kesimleri birbirinin içine girmektedir. Azerbaycan'ın sınırları ise doğusu Gilân, güneyi Irâk ve Cezîre, batısı Rûm ve kuzeyi de Hazar sınırı olarak çizilmiştir. Bölge mâmur ve nimeti bol olup akarsuları da bulunmaktadır. Tüccarların ikametgâhı olup kırmızı boya, şalvar ipi, pamuklu maddeler, pamuk, balık, bal ve bal mumu üretilir. Azerbaycan'ın merkez şehri Erdevil [Erdebil]'dir. Sur içinde büyük ve güzel bir şehir olup Azerbaycan melikinin ikamet yeridir. Burada da çeşitli renklerde kumaşlar üretilmektedir. Tebriz, Ali b. Ahmed tarafından inşa edilen bir sur içinde hoş, zengin ve küçük bir şehirdir. Merâğa ise mâmur, akarsuları ve güzel bağlarıyla büyük bir şehir olarak tasvir edilmektedir. Şehirdeki müstahkem surun da Ebu Sâc'ın çocukları tarafından yıkıldığı belirtilmiştir (Hudûdü'l-Âlem, 2008: 101).

C) Geç Dönem İslâm Coğrafyacılarına ve Sefernâmelere Göre Azerbaycan

987 yılında tamamladığı Sûrat el-Arz adlı eserinde İslâm coğrafyacılığının altın çağı olan 10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal, şu bilgileri vermektedir: “İslâm sınırının Rum hududuna komşu olan ikinci yarısına döndüğümüzde Ermeniyeye, Erran ve Azerbaycan gelir. Bu üç bölge bir iklimdir. Benden önceki haberlerden bu bölgelerin İbn Ebi'l-Sâc [öl. 901; Abbasilerin Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi] ve Merzuban b. Muhammed tarafından yönetildiğini gördüm. Bu bölgelerin en büyüğü Azerbaycan'dır. Her ne kadar zamanımızda gerilediyse de bölgenin en büyük şehri Erdebil'dir. Askerler, emirlik sarayı ve divanlar bu şehirdedir. Binaların çoğu kerpiç ve tuğladandır. Etrafında müstahkem bir sur vardır. Şehir, eski mamurluğuna, ticaretinin çokluğuna ve zenginliğine göre şimdi hasta gibidir. Şehrin batısında Sebelan adında yüksek bir dağ bulunur. Şehirde et, ekmek, bal, yağ, ceviz ve kuru üzüm ucuzdur. Erdebil'den sonra Merağa gelir. Eskiden ordu karagâhı, emîrin sarayı, hazine ve bölgenin divanları burada idi. Ebü'l-Kâsım Yusuf [b. Ebi'l-Sâc], bu kurumları ülkenin ortasında bulunan Erdebil'e taşımıştı. Bu yüzden Erdebil, Azerbaycan'da dariülimare (hükümet sarayı-emirlik sarayı) bulunduğu yer idi. Merağa, bostanları, nehirleri, suları, güzel meyveleri ve ziraati çok olan büyük şehirlerin sahip olduğu nimetlerin bol bulunduğu bir şehirdir. Şehrin etrafında sur vardır. Tebriz ise güzel, mamur, çok kalabalık, hayratı bol, çarşuları ve alışverişi çok bir şehirdir. Bugün Azerbaycan'ın merkezi ve en mamur şehridir. Büyüklükte Merağa'yı Urmiye şehri takip eder. Bütün Azerbaycan, Ermeniyeye, Erran ve havalisinin yıllık vergisi tutarı ise 500.000 dinar idi. (İbn Havkal, 2014: 259-261, 266, 276).

Erken dönem İslâm coğrafyacıları, bazı Azerbaycan şehirlerini “Azerbaycan” başlığı altında vermemekle birlikte 9. yüzyılın ikinci yarısında ve sonrasında yazılan eserlerde Erdebil, Merağa, Tebriz, Urmiye, Muğan, Hoy ve Selmas gibi bugün de aynı coğrafyada var olan Azerbaycan şehirleri tam olarak gösterilmeye başlanmıştır.

H. 390 (M. 1000) yılında vefat eden İslâm coğrafyacı Mukaddesî, Ahsenü't Takâsîm adlı eserinde Azerbaycan bölgesi ve şehirleri hakkında özet olarak şu bilgileri vermektedir: “ Burası bolluk ve bereket

diyandır. Mukan ve Tebriz, iklimi Irak iklimini andıran, fiyatların düşük olduğu güzel şehirlerdendir. Burada ticâret kârlıdır. Lezzetli meyveler vardır. Halkı Sünnîdir. Azerbaycan'ın başşehri Erdebil aynı zamanda bölgenin metropolüdür. Ülke, baştan sona köyler ve tarlalarla kaplıdır. Yetmiş dil konuşulduğu söylenen Erdebil'in tarım ürünleri çok çeşitlidir. Evlerinin çoğu yer altındadır. Erdebil'in çok müstahkem bir kalesi vardır. Camisi tam merkezdedir. Evlerinin çoğu kerpiçtendir. Akarsuları vardır. Meyveleri çoktur. Bununla birlikte fakir bir şehir olup nüfusu azdır. Şehirde ayrıca birkaç şeyh yaşamaktadır ve halkın kendi mezhepleri dışında bir mezhebe tahammülleri yoktur. Azerbaycan'ın diğer şehirleri ise Resbe, Tebriz, Cabiroân, Hunec, Miyânic, Beroâ, Mukan ve Berzend'dir. Tebriz, çok müstahkem bir şehir olup her tarafı ağaçlarla çevrili ve akarsular şehrin içinden geçmektedir. Meyve sebze boldur ve fiyatlar da iyidir. Cuma mescidi şehrin ortasındadır. Tebriz'de hükümdarlar altın yüzük takarlar. Mukan, iki nehir arasında yer alır ve şehrin çevresi bahçelerle çevrilidir. Berzend ise küçük bir şehirdir ve Ermenilerin pazarı durumundadır. (Mukaddesî, 2015: 380-395)".

Mukaddesî, eserinde "Rehab (bolluk ve bereket diyarı)" diye isimlendirdiği bölgeyi üçe (er-Ran, Erminiye ve Azerbaycan) bölmüş ve daha sonra şehirleri karışık olarak anlatmıştır. Yukarıda yer alan bilgilere ek olarak Urmiye'den sevimli ve kalabalık nüfuslu bir şehir olarak bahsetmiştir. Merağâ, muhteşem bir şehir olup iki kalesi bulunmaktadır. Merend, müstahkem bir şehir olup bağ ve bahçelerle kaplıdır (Mukaddesî, 2015: 380-389).

1002 tarihinde -İbn Fakîh'in eserinin muhtasarı- şeklinde telif edilen Muhtasarı Kitâbî'l Büldân adlı eserde, Azerbaycanla ilgili kendisinden önceki İslam coğrafyacılarının bilgileri tekrar edildikten sonra ilgi çekici veya ek olarak şu bilgiler bulunmaktadır: "Merend, küçük bir köy idi. Urumiye eski bir şehirdir. Mecûsilerin itikadına göre peygamberleri olan Zerdüşt, buralıdır. Tebriz'e ise önce Revvâd Ezdî sonra oğlu Vecnâ geldi. Bunlar burasını bina ederek bir hisarla tahkîm ettiler. Azerbaycan şehirleri Selamas, Mukan, Huvey, Versan, Beylekan, Merağâ, Neriz ve Tebriz'dir. Âzerbaycân'ın haracı iki milyon dirhemdir (Yörükân, 2013: 39, 191, 207)".

Selçuklulardan Çağrı Bey'in hizmetinde bulunan, İran edebiyatının 11. yüzyılda yetiştirdiği en yüksek şahsiyetlerden olan şair ve din adamı Nâsır-ı Husrev, sefernâmesinde Azerbaycan ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "20 Safer 438 [26 Ağustos 1046] tarihinde Tebriz şehrine vardım. O şehir, Azerbaycan ülkesinin merkezidir. Mamur bir şehirdir. Uzunluğunu, enini ölçtüm, her ikisi de 1400 adım geldi. Azerbaycan vilâyeti hâkiminin hutbede 'Seyfî'd devle ve Şerefü'l mille Ebû Mansur Vehsudan [Revvâdilerden]'. Burada iken 17 Rebiülevvel 434 [4 Kasım 1042 Perşembe] tarihinde deprem olduğunu ve şehirde çok sayıda kişinin öldüğünü duydum. Tebriz'den hareket edip Merend yoluyla ve Emir Vehsudan'ın askeriyile Hoy'a vardık... (Nâsır-ı Husrev, 1994: 8-9).

Yukarıda verdiğimiz 9-10. yüzyıl İslâm coğrafyacılarına ve son olarak da Nâsır-ı Husrev'in sefernâmesine ait bilgileri, modern çalışmalar ışığında değerlendirecek olursak; antik çağda Medya'nın kuzey batısını teşkil eden ve adını M. Ö. 328 yılında Makedonyalı İskender tarafından Medya'ya Satrap (Vâli) olarak atan ve ardından kuvvet kazanarak küçük bir devlet kuran Atropatane'den alan Azerbaycan bölgesi, ateşperestlerin mabebleri bulunması sebebiyle İslâm fetihleri öncesi Sâsâni hükümdarları için önemli bir dinî merkez olup Taht-ı Süleyman harabelerinin bulunduğu havalıyı tahta oturduktan sonra hükümdarlar yaya olarak gelip ziyaret ediyorlardı (Barthold, 1963: 77). Erdebil, Merağâ ve Tebriz olmak üzere üç şehir üzerinde özellikle bilgi veren İslâm coğrafyacıları, bölgenin idare merkezi olarak önce Merağâ şehrini ve daha sonra da askerî merkez olarak Erdebil'i işaret etmişlerdir. Merağâ için İslâm fetihleriyle şehrin adının bugünkü halini (hayvanların ağnadığı yer manasına) aldığını ve şehirde bilhassa meyveciliğin revaçta olduğunu belirtirler.

İslâm fetihleriyle birlikte Azerbaycan'ın dahilî ve askerî merkezi olan Erdebil ise Sebelan dağına yakın sulak bir ovada bulunuyordu (Barthold, 1963: 78). Abbasilerin erken devirlerinde bölgenin merkezi olma özelliğini kazanan Erdebil, bu konumunu daha sonraki halifeler döneminde Tebriz'e bırakmıştır (Guy Le Strange, 1993: 159). Bugün Güney Azerbaycan'ın merkezi olan ve kuruluşu Abbasi halifesi Harun er-Reşîd'in hatunu ile ilgili yarı efsanevi hikâyelerle anlatılan Tebriz şehri ise aslında Abbasi Halifesi Mütevekkil (847-861) zamanında Revvâdiler ile birlikte köy hüviyetinden sıyrılıp küçük de olsa bir şehir hüviyetine bürünmüştür. Ama şehrin asıl yükselişi, 10. asrın ikinci yarısından itibaren başlamış, 11. asırda Azerbaycan ülkesinin başşehri olmuş, bu yükselişi Selçuklu ve Azerbaycan Atabeyliği zamanlarında devam etmiş ve nihayetinde İlhanlılar zamanında özellikle de Gazan Han devrinde -Ön Asya ticaretindeki konumu itibarıyla- zirve yapmıştır.

Sonuç

İslâm coğrafyacılarının haritalarına göre Azerbaycan'ın sınırları genelde "doğusunda Cibal (eskiçağda Media) – Deylem - Hazar Denizi'nin batısı, batı tarafında Ermenistan ve Erran, kuzeyinde Kafkas Dağları ve güneyinde ise Irak-el-Cezire'nin bir kısmı" şeklinde çizilmiş olup İslâm ülkelerinin Rum (Bizans) sınırı olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Erminiye, Azerbaycan ve Erran aynı iklimde gösterilip aynı kısımda anlatılmışlardır.

İslâm coğrafyacılarından bize ulaşan bilgilere göre Azerbaycan şehrinde –Mükân, Berzend, Urmiye ve Merend dışında- önemli üç merkez olup bunlar Erdebil başta olmak üzere Merağa ve Tebriz şehirleri idi. Erdebil'in başat konumu –bölgenin idare merkezi olması hasebiyle- Sâsâni çağına dayanmakta olup bu merkezî durumunu İslâm devletleri döneminde de devam ettirmiş idi.

İslâm fetihleriyle birlikte Azerbaycan coğrafyasında şehirler ticaretle birlikte gelişip zenginleşmiştir. Bazı yeni ordugâh şehirler ortaya çıkmıştır. Yine İslâm fetihleriyle birlikte bölgeye özellikle Kûfe, Basra ve Şam yörelerinden Arap nüfus da gelmiştir.

İslâm devletlerinin hâkimiyetinin ardından kısa süre mahalli hanedanlar tarafından yönetilen Azerbaycan bölgesi, önce 11. yüzyılda Selçuklu ve nihayet İlhanlı devirleriyle çehresini değiştirmiş ve yoğun Türk nüfusun gelişi ile birlikte Türkleşmiştir. Bu devirde artık İslam fethinden sonra -özellikle 10. asrın ikinci yarısında- ilerleme kaydetmeye başlayan Tebriz şehri, bölgenin idare merkezi olarak gelişmiş ve Ön Asya ticaretinde etkin üstün bir konuma gelmiştir.

KAYNAKÇA

- AĞARI, Murat (2007). "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 34, s. 169-191.
- AĞARI, Murat (2006). "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD* 47, Sayı 2, s. 195-214.
- AĞIR, A. Mesut – Şen, M. Emin (2012). "Abbâsi Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağır", *Turkish Studies*, Volume 7/3, s. 13-20.
- ANONİM (2008). *Hudûdü'l-Âlem (Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib)*, Yayına Hazırlayan: V. Minorsky, Çevirenler: A. Duman-M. Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- BARTHOLD, W. (1963). "Âzerbaycan ve Ermenistan", Çeviren: İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 14, s. 77-87.
- BONNER, Michael (1994). "The Naming of the Frontier: Awāqim, Thughūr, and the Arab Geographers", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, s. 17-24.
- BROSSET, M. Félicité (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Çev. H. D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan: E. Merçil, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- BUNİYATOV, Z. Musa (1991). "Azerbaycan", *DİA*, C. 4, s. 317-322.
- CHEHABI, H. E. (1997). "Ardabil Becomes a Province: Center-Periphery Relations in Iran", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 29, No. 2, s. 235-253.
- ÇELİK, Sebahattin (2006). "Abbâsiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 15, s. 95-106.
- DURMUŞ, İlhami (1993). *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- EL-BELÂZURÎ (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme: Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları.
- GUY LE STRANGE (1993). *The Lands of the Eastern Caliphate*, Edited by Fuat Sezgin, Islamic Geography, Volume 85, Frankfurt am Main: Publications of the Institute for the History of Arabic-Islamic Science.
- İBN HAVKAL (2014). *10. Asırda İslâm Coğrafyası (Sûrat el-Arz)*, Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İBN HUZDAZBİH (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı [el-Mesâlik ve'l-Memâlik]*, Çeviren: M. Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KÖYMEN, M. Altay (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Cilt: I, Kuruluş Devri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- MADLUNG, W. (1975). "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran, Volume 4, The Period From the Arab Invasion to the Saljuqs* (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, s. 198-250.
- MESUDÎ (2011). *Murûc ez-Zehb (Altın Bozkırlar)*, Arapça'dan Çeviri ve Notlar: Dr. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MUKADDESÎ (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Çeviri ve Notlar: Dr. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- NÂSİR-I HUSREV (1994). *Sefernâme*, Çeviren: Abdülvehhab Terzi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- SEVİM, Ali (2000). *Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- SÜMER, Faruk (1957). "Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Bellekten*, Sayı 83, s. 429-447.
- TOGAN, A. Z. Velidi (1979). "Azerbaycan", *İA*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. 2, s. 91-118.
- TOGAN, A. Z. Velidi (1981). *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi (Batı ve Kuzey Türkistan)*, C. 1, İstanbul: Enderen Kitabevi.
- TURAN, Osman (2002). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları A. Ş.
- WIESEHÖFER, Josef (2003). *Antik Pers Tarihi*, Çeviren: M. Ali İnci, İstanbul: Telos Yayıncılık.
- YA'KUBÎ (2002). *Ülkeler Kitabı [Kitâbu'l-Buldân]*, İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- YEŞİLOT, Okan (2010). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- YÖRÜKÂN, Y. Ziya (2013). *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı Ve Türklere Komşu Olan Bölgeler)*, Derleyen ve Türkçeye Çeviren: Y. Ziya Yörükân, Notlarla Yayına Hazırlayanlar: M. Şeker, A. Ertuğrul, S. Özkaya, T. Koçyiğit, İstanbul: Ötügen Neşriyat A.Ş.